

Барош Слађана

Београд

baros_s@yahoo.com

Ставови Срба повратника о етничком идентитету Срба и Хрвата

Етнографски подаци се односе на ставове српског повратничког живља Ливањског поља о томе ко смо и какви смо ми Срби, с једне стране, а са друге – ко су и какви су Хрвати. Наиме, реч је о томе шта испуњава садржај етничког идентитета на когнитивном плану из перспективе српске групације у Ливањском пољу, тј. какво је етничко окружење у условима отежане егзистенције.

Кључне речи: етнички идентитет, Срби, Хрвати, маркери разлике, регионалне и временске специфичности етничког идентитета, територијално-етничка диференцијација, сличности, позитивни и негативни аспекти етничког идентитета, вероисповест.

Највеће крашко поље (380 км²), Ливањско, простире се на југозападу Босне и Херцеговине.¹ Након рата у БиХ, оно улази у састав Федерације Босне и Херцеговине, у оквир Кантона 10, односно Херцегбосанског кантона. Поред Ливна, средишта Кантона, у Кантон 10 улазе још и Грахово, Гламоч, Дрвар, Купрес и Томиславград (Дувно). Доминантна група у политичко-економском смислу на том простору јесте хрватска. Грахово и Ливно су суседне општине и међусобно деле Ливањско поље. Оне се разликују по етничкој структури становништва – како предратној, тако и послератној. Грахово је тако претежно српска општина, а Ливно – претежно хрватска. На самом Пољу присутна је етничка диференцијација становништва, која се поклапа са територијалном. Северозападни део Поља насељен је српским живљем и ту се – од Грахова, као почетне тачке – ка Ливну, налази низ од 18²

¹ О основним географским карактеристикама, историјским подацима, стаништима и сл в. *Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija (GZM)*, 15-16, Sarajevo 1960-61.

² У *GZM 15 – 16* наводи се 15 села; не узимају се у обзир Челебић и Чапразлије, који имају мешовито – српско и хрватско становништво, као ни Пеуље, које је ближе Грахову. Јован

српских села. Одатле ка Ливну иду хрватска села, а у самом Ливну и околним местима станује, поред хрватског, и муслимански живаљ. У Ливну је пре рата било доста и српских домаћинстава, али је рат то изменио. Грађа је сакупљена махом помоћу разговора, уз коришћење упитника, са 15 казивача из Сајковића и Казанаца.³ Та два села су суседна и српска. Међутим, Сајковић је у оквиру општине Ливно, а Казанци – у оквиру Грахова. Постојана етничка структура Поља мења се током рата. Услед акције хрватских снага, усмереној на тадашњу Републику Српску Крајину, а названој „Олуја“, српско становништво привремено нестаје са подручја Поља.⁴ Прво српско становништво се враћа у Поље у другој половини 1998. Као и сви који се након потписаног Дејтонског споразума, 14. децембра 1995, враћају на „своја огњишта“, неовисно од етничке припадности, они бивају означени термином *повратници*. Вративши се у спаљена, опустошена и у растиње потонула села, суочавају се са основним егзистенцијалним проблемима. Без станишта, блага (стоке), техничких помагала (од шпорета/пећи до пољопривредних машина), електричне енергије, комуникацијских средстава (од телефона до индивидуалног или колективног ауто-превоза), под плочама гаража зараслих у растиње, људи проводе време у чекању. Током прве две године неке куће су поправљене, нека села су добила струју. Касније, радови постају ретки. Села на подручју граховске општине добијају електричну енергију током лета 2000, а у ливањској општини – у новембру 2004. У многим селима, поготово ближе Ливну, људи још увек чекају да се њихове куће узму у обзир за поправке. Пољопривредне машине су реткост. Људи су упућени на Грахово и Ливно за набавку, медицинску помоћ, правно-бирокарске послове итд. При том се за превоз морају сналазити на разне начине (школски аутобус, стопирање...). Новчани приходи су ствар домишљатости. Добијање пензија је отежано и успорено, а о запослењу се не може ни размишљати. Сам живот је тежак и суров. А окружење?

Бабић (*Ждраловачке причке*, Будућност, Нови Сад 2001) говори о 16 села, с тим да Казанце, Доње и Горње, рачуна као једно село, а Јаругу изоставља. Овде је прихваћено становиште самих казивача, који говоре о 18 српских села, где рачунају и Челебић и Чепразлије, без обзира на то што знају да је становништво мешано.

³ Разговори су вођени у децембру 2002. и јануару 2003. Помоћни материјал су подаци добијени посматрањем и неформалним разговорима, накнадно бележеним током боравака, у различитим интервалима, на терену у периоду 1999-2002. По структури, 9 казивача је из Сајковића, 1 из Д. Казанаца и 5 из Г. Казанаца; најстарији је рођен 1927, а најмлађи 1956, док су остали рођени у периоду од 1931. до 1940. Највећим делом (9), казивачи су са 4 разреда основне школе. Вратили су се за стално у села у којим су живели и пре рата.

⁴ Пад овог краја почиње у децембру 1994, завршно са крајем јула (27) 1995. Освојивши Грахово, део хрватске војске креће 4. августа 1995.г. на Книн. Након протеривања српског становништва, на потезу од Ливна ка Грахову, српска села и куће су систематски паљени и уништавани. Грахово је у том смислу прошло нешто боље јер је током рата насељавано хрватским живљем избеглим из других крајева БиХ (нпр. из Бугојна)

Теоријске основе етничког идентитета

Етнички идентитет је схваћен као динамичан и дијалектичан процес разврставања људи у етничке категорије.⁵ Наиме, идентитет се освешћује кроз разликовање од других. При том долази до прожимања унутрашњих и спољашњих дефиниција етничке припадности. „Категоризација 'њих' је сувише добра подлога за идентификацију 'нас', а дефиниција 'нас' је у превеликој мери исход историјата односа са низом значајних других да би било другачије...“⁶ Идентитет, односно етничка свест, „ствара“ се путем социјализације и искуства.⁷ Искуство доноси прожимање слике која се има о себи и слике коју други имају о теби, али и начин на који та спољна слика делује на твоје конкретне акције. Ово се односи и на индивидуални и на колективни план.⁸ Друга врста искуства, битна за формирање и постојање етничког идентитета, јесте позивање и ослањање на прошлост, где се – при том – неке чињенице замућују и губе, а неке се истичу и реинтерпретирају.⁹

Ово прати формирање етничке границе, тј демаркационе црте између „нас“ и „њих“, исцртане помоћу маркера разлике, на основу којих се гради принцип затварања – одвајања „нас“ од „њих“. При том, маркери трпе промене кроз време и простор, док границе опстају. Да би се уопште створиле етничке категорије и уз њих маркери, мора постојати интеракција група,

⁵ О категоризацији в. нпр. Nikola Rot, *Rasne i etničke predrasude*; Rasizam, rase i rasne predrasude; Posebna izdanja ADJ 2, Beograd 1974; Edit Petrović, *Etnički identitet kao element teorije o etnosu*; Etnoantropološki problemi (EP) 3, Beograd 1988.

⁶ R. Dženkins, *Etnicitet u novom ključu: Argumenti i ispitivanja*, Biblioteka XX vek 117, Beograd 2001, 95.

⁷ Искуство се односи не само на синхрону, већ и на дијахрону перспективу.

⁸ О „јавној“ и „приватној слици“ в. R. Dženkins, *n. d.*, 104 – 107. Што се тиче „искуства бивања X-ом“, в. R. Dženkins, *n. d.*, 107; в. и Karmela Libkind, *Razvitak društvenog identiteta tokom akulturacije*, Kultura, 35, Beograd, 1976. (где између осталог говори и о етничкој категорији, делу друштвене категоризације, као референтној групи за појединца: 66 – 70). Битно је која је група доминантна. Веће импликације на искуство бивања чланом мањинске групе има категоризација од стане доминантне групе. Под мањином се обично подразумева бројчано инфериорна група. Међутим, да би група била доминантна, битније од њене бројности јесте да ли има моћ (економску, контролу над ресурсима) и власт (политичку). Уколико су више моћ и власт одређени етничком припадношћу, утолико ће бити израженија дијалектика етничке идентификације, тј. искуство „бити X“ биће релевантно у успостављању различитих комуникацијских односа, одн. при интеракцији међу члановима различитих група. О односу доминантна група – мањинска група в. R. Dženkins, *n. d.*, 123 – 128; Младена Прелић, *После Фредерика Барта: Савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима*, Гласник етнографског института САНУ (ГЕИ САНУ) XLV, Beograd 1996, 115; Stevan Majstorović, *U traganju za identitetom, Slovo ljubve – Prosveta*, Beograd 1979, 5 – 6. О моћи и власти в. N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1994, 225; R. Dženkins, *n. d.*, 236.

⁹ Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek 93, Beograd 1997, 186 – 187; о етничком континуитету в. и E. Petrović, *Etnički kontinuitet i etnocentrizam*, EP 8, Beograd 1990.

носилаца етничких идентитета.¹⁰ Маркирање границе је везано за културну грађу, те је тако садржај културе – симболички ресурс. Маркери тако постају, с једне стране, симболи¹¹ разлике међу групама, а с друге – заједништва унутар групе.¹² Етничка симболика добија свој сажети облик у етнониму. Докле год он постоји, може се говорити о одређеној етничкој групацији.¹³ Остало (маркери, симболи, па и садржај етничке категорије) је промењљиво.¹⁴

Ставови о етничком идентитету Срба и Хрвата

Ставови се односе на то шта значи „бити Србин“, а ослањају се на специфична знања о Србима, првенствено везана за искуство „бивања Србином“. Као значајни Други, у овом „бивању“ јављају се Хрвати и, од повратка, странци – припадници мировних снага.

Срби

Овде су садржани ставови о одликама Срба уопште, опаженим променама српских особености током времена, регионалним специфичностима, тј. разликама које се учачају између Срба „ту“ и Срба у Србији, односно у Републици Српској.

Основна одлика Срба јесте да су они православне вере, што долази до изражаја већ при одговору на питање шта су по националности, где се *Србин* и *православни* третирају као синоними, тј. етничке и религијске категорије третирају се као садржински идентичне.

Ставови казивача о особинама Срба, уопште, доста се ослањају на специфична знања о Србима, поготово на она везана за искуство „бивања“ Србином. У оквирима менталног склопа Срба траже се основни узроци српског испаштања у прошлости. Казивачи су одговоре о *Нама* углавном

¹⁰ В. Ф. Путинја, *Ž. Stref-Fenar, n. d.*, 178 – 179. При том, интеракција може да буде реална акција, али и мисаона акција.

¹¹ Дефиницију етничких симбола, у најширем смислу, даје Е. Петровић, *Приступ проучавању етничког идентитета: на примеру црногорских колониста у Војводини*, Етнолошке свеске (ЕС) IX, Београд 1988, 67. О етничком идентитету и симболима в. и Мирослава Лукић-Крстановић, *Новија проучавања етничког идентитета: Америчке и канадске теоријске оријентације*, ГЕИ САНУ XXXV, Београд 1986, 68 – 72; М. Лукић-Крстановић, *Срби у Канади – етнички симболи и ритуална пракса*, ЕС IX, Београд – Нови Пазар 1988, 87 – 94.

¹² Dušan Bandić, *Etnos*, у: *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Biblioteka XX vek 69, Beograd 1997, 47 – 49; в. и Мирјана Павловић, *Двојни идентитет – Срби у Чикагу*, ЕС XI, Београд 1988, 99.

¹³ О етнониму в. нпр. Петар Влаховић, *Етнос и етногенеза у етнологији*, ГЕИ САНУ XLI, Београд 1992, 94, 102; Р. Влаховић, *Poreklo, razvoj i smisao rasizma*, у: *Rasizam, rase i rasne predrasude*, Posebna izdanja ADJ 2, Beograd 1974, 6; Mirko Barjaktarović, *Nastajanje ljudskih zajednica i njihovi međusobni dodiri*, у: *Rasizam, rase i rasne predrasude...*, Beograd 1974, 83.

¹⁴ D. Bandić, *n. d.*, 49-50.

давали правећи разлику према разним *Другим*. Ослањајући се на сопствено искуство и знање, говорили су и на основу разликовања себе од својих *комишија*,¹⁵ затим, на основу разликовања од Хрвата и муслимана, као и на основу разликовања од странаца с којима су ступали у контакт током свог живота.¹⁶ Карактеристике Срба изложене су почев од негативних, преко „полунеутралних“, до позитивних, што отприлике прати и редослед карактеристика који су, у већини случајева, употребљавали и казивачи.

Оно по чему се Срби разликују од свих Других, поред вере, јесу српски свец и, што већина наведе поред славе, св. Сава. Као основна карактеристика – специфично српска, што су махом сви казивачи навели, јесте несложност. Такође, кад би почели говорити о особеностима Срба (али и Хрвата), истакли би да „у сваком житу има кукоља“, односно да „свуђе има и људи и нељуди“.

Оно што се замера Србима јесте што „не увају ни у Бога ни у цркву“, одн. нису „вјерни“. Уз то су и „продане душе“, „лако се продају за мале паре“, прате само свој лични, краткорочни интерес, пре свега – економски. Гледају увек „не би ли им ко шта дао“, уделио; уз то би могли и „убити ћаћу за шибицу“. Превртљиви су:¹⁷ склони су издаји, али и клевети својих ближњих, тј. Срба. Ништа не умеју сакрити, већ једва чекају да Другима испричају све што се дешава. Сад би се Срби могли окатегорисати као недостојанствени, нељуди, изроди.¹⁸ Болестан народ. При том, ипак нису сви такви. Но, већина јесте. Срби су несрећан народ – можда и отуд што су на Бога заборавили зарад тог личног интереса.

Међутим, Србе треба схватити и разумети. Сада су Срби оклеветани да су геноцидан народ, што никада нису били. Ако се само мало завири у прошлост, може се видети да су они народ који је највише испаштао. Некако се на њима увек копље преламало. За то су „криви“ централни географски положај, близина католика, а и муслимана, који увек настоје да се прошире на рачун православца, али и лаковерност и наивност Срба. Они су лоши политичари, несклони тактичким манипулацијама (при том и користољуби-

¹⁵ Термин *комишија* мења значење у зависности од тога на које суседне територије се мисли кад се говори о особама које их настањују. Овде је термин везан за особе које настањују српска села и сам засеок.

¹⁶ То су, пре свих, Аустријанци, пошто је већина казивача била на раду у Аустрији, а затим припадници СФОР-а с којима су имали контакт последњих година. Не наводи се увек експлицитно тај Други, на основу кога се говори о Србима, али то се из контекста може закључити. На пример, о негативним особинама углавном се говори на основу разлике Себе од *комишија* и сународника. Наиме, Ја као део Нас, ставивши себе у улогу критичара и самокритичара, издвајам се (бар тренутно) из основне масе негативних Нас; то омогућава представљање Себе у бољем светлу. О позитивним и „полунеутралним“ особинама, онима које изискују симпатију, разумевање и сажаљење од Других, говорило се кроз разлику у односу на друге етничке категорије, на основу личног и „историјског“ искуства.

¹⁷ „Лако нас је преокренути. Баш ко воду: кад ископаш да иде наниже и вода оде наниже.“

¹⁸ Један казивач о Србима говори као о „овој нашој двоногој стоци“.

ви), па Други увек нађу начина да их лако преваре и подвале им, претходно их искористивши за своје циљеве. Тако су и сада Срби окривљени за нешто што нису никад радили у толикој мери и на такав начин како су то ‘неки’ Други чинили – и то увек над Србима. Основни узрок томе је што су Срби, за разлику од Других, несложни међу собом. Некако увек заврше као губитници; можда због неког проклетства које их од Косова и цара Лазара прати. Кад би се Срби сложили – ниједна нација им не би могла ништа. Можда зато виша сила и не дозвољава да се сложе. Отуд, није ни чудо што су Срби сад један „раштелован“ и изгубљен народ. Међутим, сами су себи највише криви што нису научили да се држе заједно и да гледају мало даље у будућност, а не само на кратке стазе личног интереса. И поред свих грешака почињених у прошлости, којих су свесни, опет нису ништа научили, него раде све по старом, наседајући на туђе приче и обећања.

Срби никад нису настојали да нечије туђе освоје и присвоје. Они су само желели да буду слободни и увек су се борили за своју слободу. Они су храбар народ, а и то више зато што су морали, јер су стално бивали у ситуацији да, ако хоће своју слободу, морају ту слободу (од)бранити. При том, добри су ратници; неки истичу – најбољи на Балкану, а можда чак и у читавој Европи. Ипак, Срби нису ратоборни. Додуше, незгодни су ако их неко провоцира, „дира“, напада. Лако „плану“ на провокације, вређања; то отуда што су поносан народ, а и неприлагодљив. Ту и греше што се не могу прилагодити неким текућим струјањима, јер да су то умели, можда не би тако пролазили кроз историју, прошлост. Ипак, зато су и опстали као православци. То све уједно може говорити и о њиховој искрености, поштењу, одважности. Такође, кад се погледа у прошлост, може се помислити да су Срби глупи, али они то никако нису. Они су уман и паметан народ („бар генетски“ – по речима једног од казивача), само лако опраштају и прелазе преко учињених им неправди, а можда би било боље за њих да то не чине. Ипак, то говори о томе колико Срби нису злобни и злонамерни и како је њихова природа добра. Увек су спремни да опросте, измире се и забораве, али и да угосте намерника (додуше, више пре него сад) и провеселе се.

Кад је реч о „некадашњим“ Србима, мисли се првенствено на очеве и „ђедове“. Оно што је приметно, јесте да су стари више поштовали своју српску, православну традицију (11)¹⁹ и више се узајамно поштовали (9), тј. били су сложнији (6). Самим тим, били су и бољи и хуманији људи (10), али и већи „јунаци“ (6). Међу њима је било мање издаје и клевете (6). Као главни узрок српске деградације види се негативан утицај Комунистичке партије на српску националну свест.²⁰

¹⁹ У даљем тексту број казивача који наводи одређени елемент назначен је у загради.

²⁰ „Искварили се (Срби). Што се гоћ више израђамо, све смо гори. Не знам зашто. По моме ти је највише Србе, окуда, по Југославији, највише нас је Комунистичка партија к врагу дала...“ (Сајковић).

Нису сви Срби исти, поготово кад је реч о Србима у Србији и Србима у БиХ. У том контексту запажају се две групе разлика. Прве су „објективне“ разлике, тј. оне које се третирају као очигледне и лако опаљљиве, а друге су разлике које нису толико приметне на први поглед, већ долазе до изражаја кроз временски дужу интеракцију и односе се више на домен менталитета. Главна разлика, која се јавља у обе групе, јесте да у Србији има више „Цигана“ него Срба (11). При том се мисли како на Роме, тако и на „цигански“ менталитет Срба у Србији. Као уочљива разлика, јавља се и физичка конституција (7): босански Срби су далеко јачи и развијенији од Срба у Србији.²¹ Као једна врста разлике јављају се и обичаји (4).²² Кад је реч о другој групи разлика, везаних за менталитет, поред „циганског“ карактера (8), спецификују се неке особине. Тако се Срби у Србији виде као они који више прате свој лични интерес у свему (7), као непоштенији (8), похлепнији од босанских Срба (7), без „оног босанског срца“ и срчаности (3). Речју – покварени су у души. При том су и већи нерадници (4). Међутим, запажа се још једна разлика: слобода „бити Србин“. Ту су Срби у Србији у предности (3). Они могу слободно рећи да су Срби и поштовати своју веру и верске празнике. Али, они запостављају „српску традицију“, те су отуд ипак Срби у БиХ већи Срби.²³

Одређене разлике су присутне и између Срба настањених у Републици Српској и оних у Федерацији БиХ, и више се односе на домен самог положаја српске групације у оквиру ових ентитета. Основна разлика је разлика у власти (11). У РС је власт српска, а у Федерацији је хрватска и муслиманска. У Кантону 10, конкретно, она је хрватска. То имплицира разлике у полицијском апарату. У 10. Кантону тај апарат је у домену хрватске групације, што даље имплицира несигурност српске групације да ће они који треба да обезбеде ред и мир одиста то и учинити.²⁴ Ово даље имплицира и разлике у реализацији

²¹ На пример „Овде је зрак у Босни добар. Тамо је мало друкчији. И овде су људи много јачи. И боље ће радити и боље попити и боље ратовати и боље све.“ (Сајковић)

²² Једна група казивача истиче да су по обичајима и једни и други Срби, док друга сматра да се у обележавању обичаја јављају разлике. А кад се јаве разлике, зна се ко правилније поштује верске празнике и обичаје – „Ми“. На пример, разлике су у обележавању крсне славе и Божића, у правилима при одабиру супружника: „Ја сам мом сину реко: 'Ако будеш оженио Србијанку, ниси мој син', и вољно. Зато што то не ваља. Зато што су то Цигани; то нису људи. Знаш шта раде Србијанци? Двије рођене сестре удају се за два рођена брата. И мијењају се за жене. И, онда, шта има даље причати?“ (Казанци)

²³ „До овог рата, ја сам мислио да је најгори Србин у Србији бољи од најбољег међу нама овдје. А оно обрнуто: наш најгори је бољи и већи Србин од њевог најбољег и највећег.“ (Сајковић) Ипак, и у Србији има изузетака. Део казивача (4) сматра да су Срби који су блиски Србима из Босне, који се могу с пуним правом назвати Србима, они из Шумадије, око Ужица, Крушевца, па тамо према Рашкој.

²⁴ Треба рећи да су, захваљујући притиску међународних снага, у полицију примљени и Срби. Међутим, на подручју Ливна нема млађих Срба који би радили тај посао, а истиче се и да они Срби који раде у полицији, морају радити како им Хрвати кажу ако хоће да очувају посао.

основних људских права, тј. не њихово оспоравање, већ њихово успоравање.²⁵ Неки од казивача узрок овоме виде у томе што су Срби ипак мањина у Федерацији. Сам положај „повратника“ говори и о неким позитивнијим особинама у односу на Србе у РС. Наиме, то што су се вратили на своје, а нису хтели остати на туђем нити су желели оно што није њихово, одмах говори о томе да су они, повратници, поштенији (6) и да нису толико похлепни као они који су остали у Републици Српској (3). Међутим, основна разлика је у томе што су Срби у Федерацији ближи Хрватима и муслиманима, те је отуд теже бити Србин – у том смислу да се мање слободно може рећи да си Србин и поштовати своја традиција.

Хрвати

Мишљење казивача о томе ко су и какви су Хрвати, највидљивије је кроз ставове о разлици између Нас и Њих. Поред маркирања ове границе, говорено је и о променама хрватских особености током времена, о поклапању и променама територијалне и етничке границе на простору Поља, о регионалним специфичностима, тј. о уоченим разликама између Хрвата „ту“ и оних у Хрватској, односно БиХ.

Основна разлика између Срба и Хрвата постоји у домену религије и језика (15). Одатле проистичу објективизирани разлике. Оне обухватају религијске артефакте и религијске обреде/одредбе (облик крста, оријентација цркве, натписи на надгробним споменицима, начин полагања мртваца, дозвољена храна за време поста, па и станишта).²⁶ Посебно се издваја обележавање Божића (10). Прво, различит је датум, односно Срби обележавају своје свеце по грегоријанском (7. јануара), а Хрвати по јулијанском календару (25. децембра). Уз то, Хрвати друкчије обележавају свој Божић. Они сви заједно славе 7 дана. Тада се међусобно посећују; „то се зове 'одање““. Само први дан се прославља у кругу породице. Како казивачи углавном истичу – Срби имају своје породичне, појединачне крсне славе, а они имају тих 7 дана Божића. Из домена језика, основна разлика је у томе што су Хрвати икавци, а Срби – ијекавци. Наравно, „збуњујућа места“ при оваквом разликовању јесу мешовита села у којима и Срби говоре икавски, али опет је и ту могуће (можда) по неком „речнику“ или „нечем“ разазнати који су Срби, а који су Хрвати. Разлике се још везују за језичке елементе (поздрав, имена), песме,²⁷ писмо и гест (начин крштења, поздрав љубљењем, подизање

²⁵ Мисли се првенствено на право на рад и запослење, одн. пензију, а затим на културна права: школовање и информисање на српском језику и слободу вероисповести, али у смислу необнављања разорених православних храмова.

²⁶ У ентеријеру код Хрвата обавезно је присутно распеће и још неки религијски артефакти, а код Срба – слика породичног светитеља или ништа. У екстеријеру: хрватске куће су боље, квалитетније, поготово сад кад су српске или спаљене или „окрпљене“ а и пре је било тако (јер Хрвати у већој мери раде у иностранству).

²⁷ Хрвати имају „гангу“ а Срби – „потресање“. Постоје и национално „увредљиве“ песме – присутне пред рат као „надпевање“; Хрвати су певали: „Ко ће други, ја ћу први, да пијемо српске крви...“, а Срби, у инат: „Ко то каже, ко то лаже...“. Затим, Хрвати су певали: „Диж'

престију). Оно што би се могло означити као „субјективне“ разлике, то су разлике у „менталитету“; овде улазе и вредносни судови које су казивачи износили, а везани су подједнако (а понекад и истовремено) за објективне и субјективне разлике између Срба и Хрвата.

У том домену, главне разлике између Срба и Хрвата објашњавају се кроз однос према вери и цркви. Однос према вери је битно различит (13). С једне стране, Хрвати, за разлику од Срба, више поштују своју цркву и веру, редовно одлазе у цркву – како сад, тако и пре рата. Последица овог бољег односа према цркви је да Они у свему слушају шта им фратар каже, он их и учи и васпитава (9), али, исто, он им опрашта и грехе: чак и ако убију човека, опроштено им је (7), што није баш високоморално. С друге стране, Они сви иду у цркву, чему се уче од малена; веронауку су имали и у време комунизма (за разлику од Срба – који нити су имали веронауку нити су децу учили да поштују своју веру). Црква је та која њих држи на окупу, заједно (5). Последице овакве привржености цркви и послушности према фратру јесу следеће: склонији су агресији и геноциду (11), нетолерантни су према другим етничким групацијама, посебно према Србима као православцима (11), имају своје заједничке интересе и циљеве, а то је проширење католичанства на уштрб православља (10). Томе их учи њихова црква, као што их учи и да своје поштују, да буду национално освешћени. При том су научени и да буду „фини“, тј. дволични према Србима; усмерени на остварење свог колективног националног интереса (проширење католичанства, сопствена држава), са Србима се опходе као пријатељи, а ко зна 'шта ти мисли' (10).²⁸ С друге стране, Срби немају ту црту лицемерности и дволичности: они су простодушни, срдачнији, поштенији (5), односно искренији, али и прзнице ('што на уму, то на друму') (6). Хрвати су и склонији од Нас да своје истичу, поготово сада, нпр. преко шаховнице, и да само своје цене и поштују, а туђе да презиру (5).²⁹ Ипак, треба рећи да су Хрвати у суштини мудрији од Срба (8), и то на два начина: политички су спретнији (6), али и знају деловати у складу са својим колективним интересима, при том се међусобно не издајући (5) – „знају скрити“. Срби нису политички вешти, а не умеју ни да се држе заједно.³⁰ Једном речу, Хрвати су јединственији и сложнији, за шта су

се Анте, диж' се поглаваре...“, а Срби: „Диж' се Дражо...“. Такође, постоје и песме које су национално „неувредљиве“: у њима се спомиње родни крај и које се певају на икавици, одн. ијекавици или екавици.

²⁸ На пример: „Они су добри, одлични, вако, за нас. Исто ко и ми што држимо стоку. Ми волимо стоци дати све што гођ треба. И онда кад нам треба да кољемо – онда закољемо. Ништа ми то што смо им давали љепо. Ништа. Одма кољемо. Тако и они нас. Они би нами сад све дали, нема шта не би. А кад им дође руке, зна се: удица и вјешај!“ (Сајковић)

²⁹ Ипак, истиче се (2) да Хрвати поштују онога који поштује своју традицију: „Они не воле људе који не вјерују у Бога и који не иду у цркву. Он воли човјека који се моли Богу. То су они поштовали прије. Јер, ако ти не уваш у свој закон и у своје то, онда ти, каже, не вјерујеш у ничије. А они се томе никад прије нису ругали.“ (Сајковић)

³⁰ Обично се наводи пример како Срби своје људе радо шаљу у Хаг, а Хрвати своје не издају, него на све начине и лукаво покушавају да их заштите

заслужни њихова црква и фратар, папа, који им је неприкосновено „главни,, и близина Рима. Срби можда мање иду у цркву и мање се моле Богу, али не чине зла каква Хрвати починише (поготово 1941).³¹ По питању храбрости и јунаштва (6), који излазе из домена вере, казивачи (4) сматрају да су Срби ипак испред Хрвата далеко, али има и мишљења (2) да је, судећи по последњем рату, испало да су Хрвати храбрији и јачи од Срба.

Наравно, питање је било и колико се сматра да су се Хрвати током времена променили. Сада се махом може рећи да су Хрвати „у реду“, али дошло је до неких промена када се сагледавају они „негдашњи“. Да ли су промене у бољем или у лошијем смеру у односу на Србе, мишљења о томе осцилирају. Тако 7 казивача констатује да су Хрвати некад били бољи, али њих 6 сматра да се нису променили, и то: да су једнако лоши (3), једнако добри (2), без вредновања промене (1). При том се ово „добри“ и „лоши“ односи на став Хрвата, као католика, према Србима као православнима. Сматра се, с једне стране, и то да су Хрвати раније били много „дружевнији“ са Србима и отворени за контакт с њима (5). А са друге стране (3), да су сад некако арогантнији, вероватно отуд што имају власт, односно што су из рата изашли као победници. Јавља се и покоја (2) констатација да се сад Хрвати осећају много независније, слободније – како у односу на Србе, тако, донекле, и у односу на муслимане. Како су остали једнако „вјерни“ својој цркви и фратру (3), национална свест им није као 'нама' – разорена, али сад они још више „увају“ у свој верски закон.

Територијална граница између Срба и Хрвата (15) је линија Челебић – Чапразлије, а до Другог светског рата то је била линија Челебић – Рујани. Гранична села су уједно и мешовитог етничког састава. Мешовита села ближе Ливна су сад, као последица рата, углавном остала без Срба; истиче се да Хрвата није било у српским селима према Грахову.³² Такође, напомиње се да ипак Хрвати држе власт у Грахову, купују јача предузећа, у већини су у саставу полиције, тако да то што их нема пуно не значи да Срби могу да организују свој живот онако како су могли пре рата.

Мишљења су више подељена по питању да ли су Хрвати проширили своју територију током последњег рата. С једне стране (6), сматра се да нису: и даље је иста линија раздвајања Хрвата и Срба. С друге стране, међутим, сматра се (7) да су се индиректно ипак проширили преузевши власт и изворе моћи у граду. Они иду полако, али сигурно. Села су спалили, јер село није претерано привлачно место за живот.

³¹ У овом крају је 1941. извршен геноцид над српском популацијом од стране усташа. Тада је око 2000 Срба, првенствено из села мешовитог – српско-хрватског састава, углавном завршило у јамама. О томе в. Budo Simonović, *Ognjena Marija livanjska, ljeta gospodnjeg 41*, Stručna knjiga, Beograd 1991.

³² Што се тиче самих градова, сматра се да је у Ливну пре рата била 1/3 Срба (2000), а сада их готово и нема (5 породица). У Грахову је пре рата било 5% Хрвата и то у селима (Луци, Обљају, Уништима), док их сада има више (махом избеглице из Бугојна, Требиња итд.).

Постављено је и питање ко се пре населио на територију Ливањског поља. Већина (6 од 9) сматра да су се прво населили Срби, а остали – Хрвати. Што се тиче порекла Хрвата у Ливањском пољу, казивачи углавном не знају одакле су се они населили. Ипак, највише казивача (6) претпоставља да су дошли из Далмације. О територијалном пореклу Срба са Ливањског поља (13) мишљења су усаглашена. Срби се највише досељавају из Далмације, а неки родови (племена) своје порекло воде из Црне Горе – прво би долазили у Далмацију, а затим преко Динаре у Поље. Али, долазили су и из других крајева, можда чак и из Мађарске.³³ Казивачи би често испричали и причу о досељењу својих првих предака.

Као ни Срби, нису ни сви Хрвати исти. Разлике које наводе казивачи између Хрвата из БиХ и оних из Хрватске налазе се у домену вредновања начина испољавања етничког идентитета у односу на Србе. Одговори су били условљени постојањем претходне интеракције са Хрватима из ове две регије.³⁴ Отуд су се издвојиле две области о којима су испитаници највише говорили и упоређивали их: Херцеговина и Далмација, уз покушаје даљег поређења. Највећи националисти, како већина истиче (11), јесу херцеговачки Хрвати.³⁵ Додаје се и (7) да је ту реч о покатоличеним Србима. Затим (4), наводи се да су Далматинци раније били добри са Србима и да је било доста пријатељских контаката са њима током времена. Међутим, сада су се и Далматинци „искварили“, постали националисти. Ово се објашњава насељавањем Херцеговаца у далматинске градове. Мишљења се разилазе у даљем поређењу с Хрватима из Хрватске. Присутно је, у највећој мери (4), мишљење да су ту негде исти, с тим што дају предност Херцеговцима „јел му недостаје та њева земља да се зове Хрватска него је Босна“, односно: „Контрају се. Такмиче се ко ће бити већи националиста“.

Док су говорили о ливањским Хрватима, казивачи су их поредили по интензитету и начину испољавања националне привржености са Херцеговцима. Махом се слажу (9) да су Херцеговци већи националисти у односу на Хрвате из Ливна.³⁶ Остали (5) сматрају да су једнаки и да ту нема неке разлике. Што се тиче самих ливањских Хрвата, сматра се (3) да су ипак културно напреднији од осталих босанских Хрвата, посебно од Херцеговаца, (2) да су као „комшије“ бољи од других Хрвата,³⁷ али (2) и да их има

³³ „...А, било и је од сваклен. Е, сад, на пример, ми смо Шормази. Наша као та племена, ја како сам разумио од старог народа, да је то неко мађарско поријекло. Је ли тако – није ли, ја стварно не знам. А већином из Далмације долазило.“

³⁴ Углавном истичу да се нису кретали толико по Хрватској, тако да им је тешко говорити о томе.

³⁵ Наводе се и места: Дувно, Лишница, Посушје, Груде и, уопште, потез од Дувна и Ливна ка Мостару.

³⁶ На пример: „Па, ови могу дати руку прам онима, Херцеговцима. Нису ни ови нешто, ал велика су разлика. Велика разлика. Мање, много мање су националисти.“ (Сајковић)

³⁷ Истиче да они нису толико хтели ни палити српска села ни пљачкати колико Херцеговци: „Они су били нагоњени, Ливањчани, колко је истина да су били нагоњени да

„мјешано“: и оних који су проуштакши настројени и оних који у суштини не мрзе Србе, тј. дражи су им Срби од муслимана.³⁸

Сличности између Срба и Хрвата

Оно што би кроз разговор казивачи чешће спомињали, поред тога да не треба да се гледа шта је ко по националности, да је битно ко је какав човек, да они не праве разлику међу људима према њиховој етничкој припадности, јесте да се, кад се изузме вера, Срби и Хрвати не разликују. Пет казивача је говорило о заједничком пореклу Срба и Хрвата.³⁹ Десет казивача истиче да су Срби и Хрвати сродни. Кад се изузме вера – нема ту неке разлике. Углавном се констатује да та вера и религија стално „завађају“ људе. Истиче се да су сада Хрвати према Србима јако фини и добри, међутим, додаје се: „А он шта ти последије мисли, то... Ето, показали су сад шта нам мисле.“ Ипак, кад је реч о томе ко им је дражи, Хрвати или муслимани, казивачи се опредељују за Хрвате, а разлози су различити: зна се на чему су са њима, ипак имају сличнији животни стил са Србима (једу прасетину), ипак су хришћани, на неки начин су ипак Срби и Хрвати један народ, а вера им није толико различита.

Осврт на ставове повратника

Ако се резимира досада речено, приметно је да је вероисповест главни маркер разлике. Они су католици, а ми смо православни. Одатле се изводи већина осталих маркера. Други је из области говора, тј. икавица Хрвата наспрам ијекавице, екавице, па и икавице Срба. Што се тиче осталих објективизираних разлика, у свима се огледа религијски аспект.⁴⁰ Сам ток

товаре благо и да гоне себи, а да ови нису ћели. 'Нећемо. То је нашије комшија. Нећемо. Како би нами било да они то нами раде'. Херцеговци су оферали то. Овај Лијановић, што има творницу меса, он је обогатио одавде... “

³⁸ На пример: „Хрвати овде, ливањски, има и једни и други. Једни су јако привржени тој усташкој идеји, независној држави Хрватској и Анти Павелићу, а остали Хрвати – неки се понашају тако, као грађани, а неки су можда чак и привржени Србима, тј. приврженији Србима него муслиманима. Преовладала су и овог рата нека мишљења, тако чујем, да треба Србе заштитити, и да их треба вратити на њихово и тако даље. Један Хрват је платио главом за то. Убијен у Ливну после рата. Зато што је тражио на сједници Скупштине да се Срби врате... “

³⁹ Наводи се прича о браћи Ћирилу и Методију који су живели заједно (у заједници). Међутим, посвађали су се и поделили. После деобе, Ћирило је православац, а Методије – католик. Отада иде и свађа између Срба и Хрвата на верској основи. До тада су Ћирило и Методије били једне вере, а Срби и Хрвати – један народ. Казивачи алудирају на то да се Методије одвојио од Ћирила, што би значило да је Ћирило остао у изворнијој вери; на директно питање *ко од кога одлази* – одлази Методије, а на питање *ко остаје у истој вери*, а *ко је мења* – одговорали су да не знају. Методије је себи узео Хрвате, а са Ћирилом остају Срби.

⁴⁰ Разлике у материјалној култури везане су за религијске артефакте и њихову употребу; оне се јављају као непосредно опажљиве разлике. Ту су и разлике објективизиране кроз

историје је објашњив световном политиком цркве, тачније, постојањем циља католичке централизоване цркве наспрам непостојања циља нецентрализоване православне. Циљ је, наравно, ширење католичанства на уштрб православља. Постојање таквог циља имплицира агресивнији наступ католичанства у односу на мирољубивост и толерантност православља.

Ови основни маркери, првенствено вера, основа су за објашњавање разлика у особеностима Срба и Хрвата, односно значења „бити Србин/Хрват“. Битан је различит однос између цркве, укључујући и свештена лица, и људства. У том односу Хрвати се уочавају као компактнија група, са јасним националним циљевима и колективним приступом цркви. Срби се опажају као несложна група,⁴¹ са индивидуалним циљевима и индивидуалним приступом цркви. Изведена „рачуница“ је доста једноставна. На колективном плану: Хрвати иду у цркву, али су колективно нехумани према Другима, односно имају колективно негативан однос према онима ван своје групе, док су колективно хумани према себи, односно имају колективно позитиван однос према онима из своје групације, тј. Хрватима. Са друге стране, Срби не иду у цркву, али су колективно хумани према Другима, односно имају колективно позитиван однос према онима ван своје групације, док су колективно нехумани према себи, односно имају колективно негативан однос према онима из своје групације, тј. Србима. Друкчије речено, на индивидуалном плану:

1. Хрвати су – без утицаја фратра – индивидуално добри према Другима, а према себи – остаје непознато, одн. имају индивидуално позитиван однос према неприпадницима своје групације, а према припадницима своје групације – остаје непознато;
2. Хрвати су – под утицајем фратра – индивидуално лоши према Другима, а према себи су добри, односно имају индивидуално негативан однос према неприпадницима своје групације, тј. позитиван однос према припадницима своје групације.

С друге стране: Срби су – са утицајем свештеника или без њега – индивидуално добри према другима, а према себи су лоши, односно имају индивидуално позитиван однос према неприпадницима своје групације, тј. негативан према припадницима своје групације. Све ово се поткрепљује примерима из историје.

Кроз ове „рачунице“ добија се слика деструктивности идентитета Срба, усмереног ка себи, насупротив конструктивности идентитета Хрвата. И

ритуална правила понашања, везана и за животни циклус појединца и за годишњи циклус. Кад је реч о стаништима, долази до споја религијске и економске сфере; писмо – опет религијска и књижевна сфера, песме – религија и историја (националне увредљиве), одн. језик (битна је прича о Ћирилу и Методију) или територија (националне неувредљиве).

⁴¹ Компактност Хрвата и некомпактност Срба приметне су и кроз говор као маркер: Хрвати се опажају као говорно јединствени, икавци.

обратно: конструктивност идентитета Срба усмерена је ка Другима, насупрот деструктивности Хрвата.⁴²

Амбивалентан је донекле став о смеру промена основног идентитета Хрвата, односно о томе да ли су некадашњи Хрвати имали више позитиван или негативан однос према Србима, или је негативан однос истог интензитета. Променило се сигурно то што су сад Хрвати слободнији у испољавању своје оданости цркви (односно националности) и што су свесни да су део националног, колективног циља остварили. Некадашњи Срби се, пак, оцењују као носиоци колективно бољег (не и најбољег могућег) односа према својој групацији али и према Другима, тј. као носиоци конструктивнијег односа према Другима и мање деструктивног према својој групи (што је узорно).

Значајно је поклапање територијалне и етничке границе (линија Челебић – Чапразлије). Простор насељен Србима уочава се као етнички једнообразнији и, у том смислу, постојан кроз време, а то имплицира укореењеност Срба на том терену и право на живот – право стечено континуитетом живљења.

Регионалне разлике у идентитету Срба указују на то да су Срби повратници носиоци свих оних позитивнијих аспеката српског идентитета, поготово кад је реч о Србима у Србији, који су понели већи део негативних елемената. С друге стране, Срби у Републици Српској су у бољем положају. Ови контрасти само истичу оне позитивне аспекте идентитета Срба повратника и на њихов осећај недостатка слободе да „буду Срби“. Разлике међу Хрватима само истичу овај аспект. Срби ту представљају последњу линију западнобосанских Срба који се, преко Ливна, додирују са Херцеговином. Услед близине Херцеговаца, најнегативнијег идентитета, долази до финог контраста. Срби су ту можда и последњи борци за слободу.⁴³ Ако су ливањски Хрвати исти као и Херцеговци, Срби су ту највећи борци за слободу. Међутим, Срби су упућени на интеракцију са ливањским Хрватима, поготово сад – у послератном периоду. Одатле проистиче да су ливањски Хрвати бољи као носиоци оних индивидуално позитивних особина према Другима. Стога су можда и опаснији за Србе, јер се не зна када ће се према Србима поставити као представници свог колектива.

⁴² Овај колективно негативан однос Хрвата према Другима (Србима) подразумева првенствено постојање хрватског националног интереса, који се манифестује у нетолеранцији према Другима и агресивном наступу у сврху његовог остварења, или, једном речју, подразумева национализам, па отуд и србофобичност. Позитивни елементи српског идентитета везани су за елементе вере и историје (тј. мотив бораца за слободу) и означавају ненационализам, тачније – интернационализам Срба. Кад је реч о деструктивним елементима, тј. о негативним унутаргрупним аспектима српског идентитета, реч је првенствено о нејединству и остварењу личних интереса на уштрб колектива. Захваљујући и позитивним и негативним аспектима идентитета Срба, они бивају увек у улози жртве.

⁴³ У позитивном смислу споја мирољубивости и толерантности православлa (непостојање циља) са одбраном слободе, чиме се добија интернационалност и залагање за свеопшту слободу.

* * *

Као што је на почетку истакнуто, слика о Себи гради се и под утицајем спољашње слике, поготово кад спољашњу дефиницију намећу значајни Други (странци и Хрвати). Та дефиниција је да су Срби националисти и да агресивно наступају према другим етничким групацијама. Таква дефиниција, наравно, отежава живот. Зато и јесте тешко „бити Србин“ и недостаје „слобода бити Србин“. Теже је доћи до елементарних услова за живот⁴⁴ и остварити своја људска права, јер се ово остварује посредством тих Других. Отуд је битно променити њихов негативан став. У том смислу, ослонац се види у територијалној укорееености Срба на том подручју (право на живот), у истицању неких сличности са хрватском групацијом, али и у позитивним аспектима српског идентитета, усмереним ка Другима, као и у позитивним елементима хрватског идентитета. Етнички идентитет тако има потенцијал⁴⁵ да буде медијатор у поновном успостављању континуитета суживота српске и хрватске групације на Ливањском пољу, а и шире – у БиХ.

⁴⁴ Овде се мисли на оправку кућа, остварење права на пензију, одн. посао, добијање електричне енергије, уопште – на оно што се може сматрати неопходним за савремене услове живота.

⁴⁵ Међутим, управо то што „може а не мора“ подвлачи неизвесност будућности српске групације на конкретном терену.